

Enesepettusest Robert Trivers'i ainetel

Juhan Javoiš

*nii lihtne maailm näib
kui pea on tühjust täis
see ongi õnn
- Agent M*

Enesepettusest on üldiselt kombeks mõelda kui ebakohasest käitumisest, käpardlusest, samas kui enda olukorra täit teadvustamist peetakse kasulikuks. Geniaalne evolutsiooni teemadel mõtiskleja Robert Trivers aga juhib tähelepanu sellele, et enesepettus võib olla kohastumuslik, loodusliku valiku poolt kujundatud käitumine. Lisaks veenab ta, et enesepettus on oluline ühiskonna hädade, nt. sõdade põhjus, mistõttu teema väärib kindlasti süvenemist. Allpool üritan edasi anda seda mida ma taipasin tema selleteemalisest visandist (Trivers, 2000)

Enesepettust võiks defineerida kui tegelikkuse **sihipäraselt** vale või puudulikku esitust **teadvusele** inimese (või ka mõne muu organismi) enese poolt. Olgu kohe märgitud, et ma ei tea mis asi on teadvus¹ kuid arvan et see on umbes nagu koondpilt või ümberjutustus maailmast (iseenda isikust sealhulgas) mis ajus nõ. avalikult välja pandud erinevate mõttelõngade poolt vabaks kasutamiseks. Niisiis, mingi osa inimesest tegutseb tsensorina ja kustutab või moonutab sellel pildil infot. Miks ta seda teeb?

Sotsiaalsete olendite traagiline sisemine lõhestatus

Alustada tuleks pisut kaugemalt, sellesama Trivers'i poolt sõnastatud vastastikuse abivalmiduse (*reciprocal altruism*) mudelist (Trivers, 1971). Ise on ta seda näitlikustanud väljendiga "ma sügan su selga, kui sina sügad minu oma!". Selle järgi toimub ühiskonnas pidev vastastikuse abi "kokkulepete" sõlmimine. Kokkuleppe osapooled aitavad üksteist olukordades kus abistaja poolt nähtud vaev on väiksem kui abisaaja saadav kasu. Selline koostöö võib olla kasulik mõlemale osapooles andes neile suure eelise "egoistlike" isendite ees, kes kedagi ei aita kuid seetõttu ka ise abi ei saa. Koostöökokkuleppeid võib loomulikult olla erineva "sidususega", st. erineva abi/kasu suhtega (mida "sidusam" kokkulepe, seda rohkem panustab kumbki osapool partneri heaks). Kokkuleppe sõlmimisel ja hoidmisel peavad aga osapooled kiivalt jälgima, et partner oleks aus ja pakuks saadud abi eest ka piisavalt vastuteeneid.

Pisut mõeldes jõuame tõdemuseni, et selline vastastikku abistav ühiskonnakord on allikaks pidevale tüssamisele ja tüssatasaamisest hoidumisele. Sotsiaalne olend on justkui sisemiselt lõhestatud: ta on pidevalt valvel leidmaks võimalust oma partnereid enda kasuks alt vedada (et mitte raisata liialt jõudu partneri abistamiseks) ja samas peab pidevalt jätma mulje enda võimalikult suurest abivalmidusest (et saavutada võimalikult "sidusamaid" kokkuleppeid ja sedakaudu suuremat abi partneritelt). See mulje peab olema vägagi kõrgel usutavuse tasemel, sest arusaadavalt on partner reeglina võrdväärne ja hästi kohastunud tüssajat läbi nägema.

Teadvust "ei võeta mängu"

Teadvusse edastatakse sellest kõrgmatemaatilisest mängust tugevalt lihtsustatud ja kallutatud pilt. Ise me arvame enda tegutsemismotiividest enamasti, et meil küll pole plaanis kedagi tüssata (kui ta just seda oma inetu käitumisega selgelt karistuseks "ära teeninud" pole). Tihtipeale tundub meile et oleme väljas eelkõige kollektiivse huvi nimel. Kui ka juhtub mõnikord, et märkame enda kohatult egoistlikku käitumist siis kumiseb kohe kõrvus õigustus "aga ma ei mõelnud ju seda üldse nii...".

Miks nõnda? Miks me ei võiks oma alatult omakasupüüdlisest minast selgelt teadlikud olla. Kas see ei aitaks meil ehk veelgi läbimõeldumalt plaane seada ja vigu vältida? Meie teadvus on justkui "kitumisega" vahele jäänud lasteaialaps, usalduse kaotanud ja seetõttu "mängust välja jäetud".

Moraali vägivald teadvuse kallal

Teadvus on eduka käitumise kujundamisel tõepoolest võimas tööriist, kuid tal tundub olevat üks häda. Miskipärast pole ta tavaliselt kuigi kaitstud ühiskondliku moraali poolse vägivald eest. Ühiskondliku moraali mõiste võiks lühidalt lahti seletada kui üleskutse kõigile inimestele olla võimalikult abivalmid. Kuna moraal on anonüümne, siis ei luba ta muidugi mingisugust vastuteenet. Pole raske ära arvata moraali tekkemotiivi: suur hulk omakasupüüdlikke inimesi üritab enda kasuks tegutsema ärgitada end ümbritsevat ühiskonda, ilma et ükski neist isiklikult oleks kohustatud midagi vastu pakkuma. See on nagu suur vastastikuse abivalmiduse kokkulepe mille üks osapool end kohustustest hoidumiseks anonüümseuse taha varjub.

Üks seletus enesepettusele võikski olla see, et moraalil, mis surub meile peale meie jaoks selgelt ebasoodsat tehingut, on kuidagi siiski õnnestunud end meie teadvusesse "sisse süüa" ja nõndaviisi "nakatunud" teadvus võib meie omakasupüüdlikke kavatsused kas tühistada või vähemasti nende teostamist häirida. Mäletatavasti nõuab aga võrdväärse vastase edukas tüssamine kogu tähelepanu ja energiat (vt. ka Bachmann 2005), ebaõnnestumine toob aga rasked tagajärjed. Seetõttu on otstarbekas teadvus mõnikord infovoolust isoleerida, "kapseldada" kui viiruskolle või parasiit, et ta plaane "välja ei lobiseks".

Teadvus kui valetamise mehhanism

Teine võimalus võiks olla, et teadvus iseenesest ongi "*par excellence* valetamise mehhanism" (Bachmann 2005, lk. 44). Kujutlegem oma närvisüsteemis kahte väljundrada: üks neist üritab kaasinimesi enda kasuks alt vedada, teine aga neid veenda oma headuses ja abivalmiduses. Pole välistatud, et teadvus ongi kujunenud osakesena just viimatinimetatud väljundrajast ja närvisüsteemi saabuva teabega objektiivsest tegelikkusest polegi tal põhjust otseselt kokku puutuda. Teadvus on kui omalaadne rahustav muinasjutuvestja kes koostab talle ettesöödetud teeside põhjal kaasinimeste jaoks reklaambroshüüri meist endist. Sel juhul on enesepettus siinkäsitletud mõistes teadliku olemise ainumõeldav olek ja huvipakkuvad oleksid pigem juhtumid mil see ootamatult nõrgaks osutub, näiteks juhud kui me ise oma enesepettust teadvustada suudame.

Lisaks kaaslaste tüssamisele

toob Trivers välja veel kaks võimalikku enesepettuse põhjust. Nendeks on isendi genotüübi erinevate osade omavaheline võitlus (teadvus kipub ühtede geenide salaplaane jällegi teistele välja lobisema) ning optimismi (*realismi* vastandi mõistes) positiivne mõju inimese sooritusvõimele. Esimene neist on inimesesarnastel liikidel veel väga väheuuritud, teine aga evolutsioonilisest vaatevinklist sootuks seletamatu, mistõttu loobun nende käsitlemisest siinkohal jättes selle tähtsa ülesande tuleviku helgemate peade hooleks.

Kokkuvõtteks

"Veel enne kui kukk kireb," ütles Jeesus Peetrusele, "salgad sa mind kolm korda".

"Õpetaja! See pole lihtsalt võimalik!" hüüdis (tegelikult ka) kohkunud Peetrus.

"Armastan sind elu lõpuni!" ütles noormees neiule.

"Olen kõhklemata valmis sõdima oma kodumaa eest!" ütles Tom Esperk².

"Kerjusele pole mõtet raha anda, see ei muuda nagunii midagi," mõtlesin mina.

"Viinamarjad on hapud," ütles rebane.

"Kõige tuntum valetamise kategooria on teadlik valeväidete esitamine," kirjutas Talis Bachmann (2005) ülemöödunud kevadkooli kogumikus. Võimalik tõesti, mõnes mõttes. Ent kindlasti palju levinum valetamise kategooria on teadmatu valetamine millega kaasneb enesepettus.

Joonealused märkused:

1. Marian Dawkins (1998) on teadvust nimetanud suurimaks veel säilinud müsteeriumiks bioloogias ("*the biggest remaining mystery in biology - that of concious experience*"), ja märkinud et bioloogia seda veel seletada ei suuda ("*no part of biology is yet able to explain conciousness*").

2. Antud lause sattumine siia loetellu on juhuslik ega peegelda minu arvamust Tom Esperki sõnade usaldusvääruse kohta.

Kirjandus:

Bachmann, T. 2005. Valetema domeene teaduslikus psühholoogias ja kognitiivses neuroteaduses. *Schola Biotheoretica* 31: 41-55.

Dawkins, M.S. 1998. Evolution and animal welfare. *Quarterly Review of Biology* 73: 305-328.

Trivers, R. L. 1971. The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology* 46: 35-57.

Trivers, R. 2000. The elements of a scientific theory of self-deception. *Annals of The New York Academy of Sciences* 907: 114-131.